



KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

et-Teftâzânî'nin Muhtaşarü'l-me'âni Adlı Eserinin Dîbâcesinde Geçen Belâgat Sanatları

Sefa Erkmen^{a*}

Özet

Belâgat ilmine dair yazılmış olan eserlere bakıldığında, bu eserlerin dîbâce (giriş) kısmında birçok söz sanatının yer aldığı görülmektedir. Bu eserlerden biri de Muhtaşarü'l-me'âni'dir. Sa'düddin et-Teftâzânî (öl. 792/1390), Hatîb el-Kazvîni'nin (öl. 739/1338) Telhîşü'l-Miftâh adlı eserinin şerhi mahiyetinde el-Muṭavvel'i kaleme almıştır. Eser, içerik bakımından zengin ve geniş olmasına rağmen, beklenildiği kadar rağbet görmemiş, aksine et-Teftâzânî'den eserin kısaltılarak yeniden yazılması istenmiştir. Bunun üzerine et-Teftâzânî, el-Muṭavvel eserini sadeleştirerek Muhtaşarü'l-me'âni'yi yazmıştır. Eserin dîbâce kısmında, yazılma sebepleri, müellifin içinde bulunduğu hayat koşulları, eserin hangi şartlarda yazıldığı ve kime ithaf edildiği gibi konular yer almaktadır. Ancak, bu konular aktarılırken müellifin birçok yerde teşbih, mecâz, isti'âre, kinâye, tûbâk, murâ'âtü'n-nazîr, iktibâs, mübâlağa, tevriye, cinâs vb. belâgat sanatlarına başvurduğu tespit edilmiştir. Bu yerler beyân ve bedî' ilimleri başlıkları altında değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Belâgat alanında yazılmış eserlerin dîbâcelerinde gizlenmiş sanatları göstermesi bakımından, bu çalışmanın değerli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Beyân, Bedî', et-Teftâzânî, Dîbâce.

The Arts of Rhetoric in the Dîbâçe of al-Taftâzânî's Work Called Muhtaşar al-Ma'âni

Abstract

When we look at the works written on the science of rhetoric, it is seen that many figures of speech are included in the preamble (introduction) part of these works. One of these works is Muhtaşar al-Ma'âni. Sa'd al-Din al-Taftâzânî (d. 792/1390) wrote al-Muṭawwal as a commentary on Khaṭîb al-Qazwîni's (d. 739/1338) work called Talhîs al-Miftâh. Although the work was rich and extensive in terms of content, it was not as popular as expected, on the contrary, Taftâzânî was asked to shorten the work and rewrite it. Taftâzânî simplified his work al-Muṭawwal and wrote Muhtaşar al-Ma'âni. Issues such as the reasons for writing the introduction part of the work, the living conditions of the author, the conditions under which the work was written and to whom it was dedicated are included. However, while these are being conveyed, the author uses similes, metaphors, metaphors, allusions, tibâk, murâ'âti-nazîr, quotations, exaggerations, tavriyes, puns, etc. in many places. It has been determined that he resorted to the arts of rhetoric. These places were evaluated under the headings of bayân and badî' sciences. It is thought that the works written in the field of rhetoric are valuable in terms of showing the arts hidden in their prefaces.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Bayân, Badî', al-Taftâzânî, Dîbâce.

^aDoktora Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep/Phd Student, Gaziantep University, Institute of Social Sciences, Gaziantep University, Gaziantep, Türkiye

*İletişim/Contact: sefa08080@hotmail.com

Geliş Tarihi/ Date Received: 20/11/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 29/03/2025

Yayın Tarihi/ Date Published: 31/03/2025

Atıf/Cite: Erkmen, Sefa. "et-Teftâzânî'nin Muhtaşarü'l-me'âni Adlı Eserinin Dîbâcesinde Geçen Belâgat Sanatları". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1(Mart 2025), 47-65.



Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kuifd>
mailto: ilafdergi@kastamonu.edu.tr



The content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial No Derivatives 4.0 International License.

Giriş

Etkili, çekici ve güzel bir hitap, insanlar üzerinde olumlu etkilere yol açar. Böyle bir hitabın meydana gelebilmesi için belâgat bilginleri özellikle üç husus üzerinde durmuşlardır. Bunlar; hüsn-ü ibtidâ, tahallus ve hüsn-ü intihâ'dır. Bu hususları en ince ayrıntısına kadar barındıran, fesâhat ve belâgatın temel kaynağı olan hiç şüphesiz Kur'ân-ı Kerîm'dir. Birçok bilgin, Kur'ân'ın barındırdığı edebi incelikleri anlamak için büyük çaba harcamıştır. Yapılan çalışmalar, belâgat ilminin ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Özellikle Câhiz (öl. 255/869), İbnü'l-Mu'tez (öl. 296/908), Abdülkâhir el-Cürcânî (öl. 471/1078-79), Zemahşerî (öl. 538/1144), Sekkâkî (öl. 626/1229) gibi bilginler, belâgat ilminin müstakil bir ilim haline gelmesinde önemli rol oynamışlar ve bu alana özgü birçok eser telif etmişlerdir.

Müslüman müellifler, Kur'ân'a ve sünnete uyma adına, eserlerine genellikle besmele, hamdele ve salvele ile başlamışlardır. Zamanla bu uyum, eserlerin başına dîbâce (fâtihatü'l-kitâb, sadrû'l-kitâb, mukaddime/giriş) bölümünün yazılması geleneğini ortaya çıkarmıştır. Nesir ve şiirde uygulanan bu giriş bölümü, özellikle belâgat eserlerinin vazgeçilmezi haline gelmiştir. Dîbâceler, berâat-i istihlâl ve söz sanatları bakımından oldukça zengin olup, bir bütün olarak berâat-i istihlâl sanatı örneği kabul edilmektedir. Dîbâcelerin barındırdığı sanatsal zenginlikler, kimi zaman okurun gözünden kaçabilmekte veya müellifin işaret ettiği şey tam olarak anlaşılmayabilmektedir. Konuya dikkat çekmek adına, bir dîbâcenin barındırdığı belâgat sanatları neler olabilir? Sorusuna cevap aradığımız bu çalışmada; Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) *Muhtaşarü'l-me'ânî* adlı eserinin dîbâce bölümü incelenmiş ve et-Teftâzânî'nin düz, yalın ve sade anlatımın dışına çıkarak, neredeyse tüm cümlelerde belâgat sanatlarını, ustaca kullandığı görülmüştür. Çalışmada, söz konusu eserin dîbâcesinde geçen sanatlar ortaya çıkartılmış, beyân ve bedî' ilimleri başlıkları altında değerlendirilmiştir. Konuyu uzatmamak adına sanatlar birer örnek ile açıklanmış, diğer örnekler ise dipnotta belirtilmiştir.¹

1. Sa'deddin et-Teftâzânî'nin Hayatı ve İlmi Kişiliği

Horasan'ın Teftâzân kasabasında doğan Sa'deddin et-Teftâzânî'nin tam adı: Sa'deddin Mes'ûd b. Fahriddin Ömer b. Burhâniddin 'Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî'dir.²

¹ Çalışmada, bir dîbâce müellif tarafından mı yoksa müellifin izni ile öğrencisi veya yetkilendirdiği kimse tarafından mı yazılır? Dîbâce, nerede başlar? Nerede biter? Dîbâce ile mukaddime arasında fark var mıdır varsa bu farklar nelerdir? gibi tartışmalara girilmemiş; sadece belâgat sanatları tespit edilip, değerlendirilmiştir. Konu hakkında benzer bazı çalışmalar şunlardır; Tahir Üzgör, *Türkçe Divân Dîbâceleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990); Murat Sivri, *Türkçe Divan Dîbâceleri Göre Divan Şiiri Poetikası* (Erzincan: Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021); Ali Bulut, "Arap Edebiyatında Berâat-İ İstihlâl Sanatı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/3 (Haziran 2008); Atik Aydın, "Arapça Dîbâceleri Bakımından Mevlânâ Mesnevisi", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (Ocak 2016); Sami Arslan, "Hamdele-Salvele'nin Dili: Telifte Yetkinlik Aracı Olarak Berâ'etu'l-İstihlâl", *Osmanlı Araştırmaları* 57/57 (Haziran 2021). Ayrıca her daim desteğini esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Mustafa Keskin'e, makalenin nihayetinde görüş, düşünce ve önerileriyle katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Aydın hocama ve eleştirileriyle büyük katkıları olan meçhul hakem hocalarıma, alan editörü Arş. Gör. Ali Darbay hocama teşekkürlerimi sunarım.

² Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzi (Medine: Mektebetü'l-'ulûmi ve'l-hikemi, 1417/1997), 301; Hayrüddin b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Zirikli ed-Dımaşkî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-

Doğum tarihi hakkında kesin bilgi bulunmamakla birlikte, hicrî 712 veya 722'de doğduğu tahmin edilmektedir.³ et-Teftâzânî, ilim ehli olan bir aileye mensup olduğu için, küçük yaşlardan itibaren ilimle meşgul olmuştur. Nesâ, Semerkant, Herat, Hârizm, Serahs, Gucdüvân, Mezâncâm, Gülistan gibi şehirlere ilmî seyahat gerçekleştirmiştir.⁴ İlhanlılar, Altın Orda, Kertler ve Timur gibi birbirinden farklı hanlıkların çatısı altında yaşamıştır. Timurleng'in (öl. 807/1405) Semerkant'a davet etmesi üzerine buraya gelmiş⁵ ve ölünceye kadar burada ilimle meşgul olmuştur.⁶

et-Teftâzânî, ilk eğitimine 'Adudüddîn el-İcî (öl. 756/1355) ile başlamıştır. Daha sonra farklı bölgelere yaptığı seyahatlerle Kutbüddîn er-Râzî et-Tahtânî (öl. 766/136), Ziyâüddîn el-Kazvîni (öl. 780/1378), Nesimüddîn Ebû 'Abdullâh (öl. 801/1399), Ahmed b. 'Abdillâh el-Vehhâb el-Kavsî (öl. 803/1401) gibi birçok âlimden dersler almıştır. Husâmüddîn el-Ebîverdî (öl. 816/1413), Muhammed b. 'Atâullâh er-Râzî el-Herevî (öl. 829/1425), 'Alâuddîn er-Rûmî (öl. 841/1437), Burhânüddîn Haydar b. Muhammed eş-Şîrâzî (öl. 854/1459), Fethullâh eş-Şîrvânî (öl. 857/1453), Şemsüddîn el-Kerîmî (öl. 861/1456) gibi birçok ilim adamının yetişmesine katkı sağlamıştır.⁷

et-Teftâzânî kelâm, fıkıh, tefsîr, belâgat, sarf, nahiv, mantık, metafizik gibi aklî ve naklî birçok ilim dalında söz sahibidir. *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf, Keşfü'l-esrâr, Şerhu'l-'Akâ'id, el-Makâşîd, Tehzîbü'l-mantık ve'l-ke'lâm, el-Miftâh fi fûrû' il-fıkhî's-Şâfi'î, et-Telvîh, Şerhu Taşrîfi'z-Zencânî, İrşâdü'l-hâdî (el-İrşâd), el-İşbâh fi şerhi dibâceti'l-Mişbâh fi'n-nahv, Şerhu Telhîşî'l-Câmi' il-kebîr, Şerhu's-Şemsiyye fi'l-mantık, Tehzîbü'l-mantık ve'l-ke'lâm, el-Muṭavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân, Muhtaşarü'l-me'ânî* başlıca eserleridir.⁸ Kendisine *Sa'du'l-milleti ve'd-dîni, 'Allâme-i Sâni, el-İmâmu'l-ekber, 'Allâme, Rabbânî şemsü'l-hakkı ve'd-dîni, Padişâh-ı ulemâ* gibi farklı lakaplar verilmiştir.⁹ Seyyid Şerîf Cürcânî (öl. 816/1413) ile yaptığı münazaralar meşhurdur. Bir keresinde, Timur'un huzurunda yapılan bir münazarada, Cürcânî'nin görüşü

melâyîn, 2002), 7/219; Muhammed b. 'Arafe ed-Desûkî, *Kitâbü hâşiyeti'd-Desûkî*, thk. Abdülhamîd el-Hindâvî (Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyyeh, 1428/2007), 1/6.

³ Edirnevî, *Ṭabaqâtü'l-müfessirîn*, 301; Desûkî, *Kitâbü hâşiyeti'd-Desûkî*, 1/6.

⁴ Abdulhamid Ramazanoğlu, *Sa'dü'd-Din Teftâzânî'nin "Şerhu Miftâhi'l-'Ulûm" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili (Meânî Bölümü)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 47.

⁵ Teftâzânî'nin Semerkant'a ne zaman geldiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, h. 782'de geldiği düşünülmektedir. Geniş bilgi için bk. Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn et-Teftâzânî, *el-Makâşîd*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 28.

⁶ Edirnevî, *Ṭabaqâtü'l-müfessirîn*, 301; Zirikli ed-Dımaşkı, *el-A'lâm*, 7/219.

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli 'bi-me'hâsini men ba'de'l-ğarnî's-sâbi'*, thk. Muhammed b. Muhammed Yahyâ el-Yemenî (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.), 2303; Ramazanoğlu, *Sa'dü'd-Din Teftâzânî'nin "Şerhu Miftâhi'l-'Ulûm" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili (Meânî Bölümü)*, 51-56.

⁸ Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mısırî ed-Dâvûdî, *Ṭabaqâtü'l-müfessirîn li'd-Dâvûdî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, t.s.), 2/319; Edirnevî, *Ṭabaqâtü'l-müfessirîn*, 301; Zirikli, *el-A'lâm*, 7/219; Desûkî, *Kitâbü hâşiyeti'd-Desûkî*, 1/6-7; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yânî'l-mi'eti's-sâmine*, thk. Sâlim Krenkow el-Almâni (by: ts.), 4/350.

⁹ Dâvûdî, *Ṭabaqâtü'l-müfessirîn li'd-Dâvûdî*, 2/319; Edirnevî, *Ṭabaqâtü'l-müfessirîn*, 301; Zirikli, *el-A'lâm*, 7/270; Muhammed Bâkır el-Müsevî el-İsfahânî el-Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât fi ahvâli'l-'ulemâ'* ve's-sâdât, thk. Seyyid Muhammed Ali (Tahran: Mektebetü'l-İsmâiliyyân, h. 1390), 4/34; Desûkî, *Kitâbü hâşiyeti'd-Desûkî*, 1/6.

kabul edilmiş ve et-Teftâzânî bu olaydan kısa bir süre sonra Semerkant'ta h. 792'de vefat etmiştir.¹⁰

2. *Muhtaşarü'l-me'ânî* Adlı Esere Genel Bir Bakış

Eser, müstakil bir kitap olmayıp şerh mahiyetinde yazılmıştır. İçeriğine geçmeden önce ortaya çıkış sürecine değinmek, eserin anlaşılmasına katkı sunacaktır. Eserin ortaya çıkışı şu şekildedir; Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî (öl. 626/1229) sarf, nahiv ve 'ilmü'l-me'ânî ve l-beyân şeklinde üç kısımdan oluşan *Miftâhu'l-'ulûm* eserini yazmıştır.¹¹ Daha sonra Hatîb el-Kazvîni (öl. 739/1338), bu eserin üçüncü bölümü olan 'ilmü'l-me'ânî ve l-beyân kısmını, *me'ânî, beyân, bedî'* başlıkları altında incelemiş ve konuları kısaltarak, şerh mahiyetinde *Telhîşü'l-Miftâh*'ı yazmıştır.¹² et-Teftâzânî, *Telhîsî* şerh etmiş ve *el-Muṭavvelî* yazmıştır. Fakat eser, ilim talebeleri ve bazı müderrisler tarafından konuları ağır, anlaşılması güç kabul edilmiş ve beklenildiği kadar rağbet görmemiştir. et-Teftâzânî'den bu eseri kısa ve anlaşılır kılmaması istenmiştir. O da *el-Muṭavvelî*de kısaltmalar ve eklemeler yapmış ve daha anlaşılır bir şerh olan *Muhtaşarü'l-me'ânî*'yi yazmıştır.¹³ Dolayısıyla *Muhtaşarü'l-me'ânî*, *el-Muṭavvelî*'in muhtasarıdır/kısaltılmış şeklidir/özetidir. Bu alandaki ana kitap *Miftâhu'l-'ulûm*'dur. Bu kitabın üzerine şerh ve haşiye yazılması yoluyla *Muhtaşarü'l-me'ânî* ortaya çıkmıştır.

et-Teftâzânî, eserin ortaya çıkışını anlatırken *Telhîşü'l-Miftâh*'i şerh ettiğini ve bu şerhi yaparken kitabı içerik bakımından zenginleştirdiğini ve latif fıkralar ile süslediğini; fakat birçok talebenin ve ilim adamının kendisinden bu eseri kısaltmasını istediğini; her ne kadar başta bu ihtisarı istemese de kitabı daha anlaşılır kılmak ve intihalcilere mahal vermemek için *el-Muṭavvelî* kısaltarak, *Muhtaşarü'l-me'ânî*'yi yazmaya karar verdiğini bildirir.¹⁴ Eser, bir ders kitabı mahiyetinde yazılmış, konular sistemli bir şekilde işlenmiş ve basit örneklerden karmaşık örneklere doğru gidilmiştir. Belâgat alanındaki tartışmalardan uzak, sade ve yalın haliyle ilim talebeleri arasında rağbet görmüş ve asırlar boyunca ders kitabı olarak okutulmuştur. et-Teftâzânî eserini, Altın Orda Devleti hükümdarı Canıbeg Han'a hediye etmiştir.¹⁵

¹⁰ Dâvûdî, *Ṭabaḳâtü'l-müfessirin li'd-Dâvûdî*, 2/319; Ahmed b. Mustafa b. Halil Ebû'l-Hayr 'İsâmüddîn Taşköprizâde, *eş-Şekâ' iku'n-nu' mâniyye fi 'ulemâ' id-devleti'-'Osmaniyye* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, t.s.), 1/29; Edirnevî, *Ṭabaḳâtü'l-müfessirin*, 301; Desûkî, *Kitâbü ḥâşiyeti'd-Desûkî*, 1/8.

¹¹ Yâkût el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2846.

¹² Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/194. Ayrıca eser, bir mukaddime, üç bölüm ve hâtîme kısmından meydana gelir. Hatîb el-Kazvîni eserin mukaddime kısmında fesâhat ve belâgat konuları üzerinde durmuştur. Birinci bölümde *'ilmü'l-me'ânî*, ikinci bölümde *'ilmü'l-beyân*, üçüncü bölümde ise *'ilmü'l-bedî'* konuları işlenmiştir. Hâtîme bölümünde şiir çalıntıları (serika) ve edebî metinlerin yazımı hakkında bazı temel bilgiler verilmiştir.

¹³ Desûkî, *Kitâbü ḥâşiyeti'd-Desûkî*, 1/6; Şevkânî, *el-Bedrü't-ṭâli' bi-meḥâsini men ba'de'l-ḳarni's-sâbi'*, 2/303-304; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/219.

¹⁴ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn et-Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me'ânî* (Beyrut: Daru'l-Fikr, h. 1411), 5-6.

¹⁵ Hânsârî, *Ravzâtü'l-cennât fi ahvâli'l-'ulemâ'* ve's-sâdât, 4/35.

3. Dîbâcenin Tanımı ve Önemi

Dîbâce (الدِّبَاجَة) kelimesi, Farsça olup sözlükte; *ipekten dokunan elbise, elbise süsü, bir şeyin yüzü, güzellik* gibi anlamlara gelmektedir.¹⁶ Bu anlamlarının dışında *İran şahlarının saltanat göstergesi olarak giydikleri süslü ve gösterişli elbise, kitabın nakışlarla süslenmiş yüzü* gibi anlamları da vardır.¹⁷ Bir görüşe göre, kelimenin *d-b-c* (د-ب-ج) kökünden *dîbâ* şeklinde türediği, sonuna tasgir (küçültme) eki olan *ce'nin* getirilmesiyle oluştuğu zikredilmektedir.¹⁸ Terim anlamı; *bir edebi eserin başlangıcı, önsözü, giriş kısmı* demektir.¹⁹ Günümüzde *dîbâce* ifadesi yerine *mukaddime, takdim, giriş, önsöz* gibi ifadelerin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.²⁰

Dîbâce, belirli bir edebi türe ait olmayıp tüm eser türlerinde yer alabilmektedir. Manzum eserlerde daha sık kullanıldığı düşünülmele birlikte, mensur eserlerde de yaygın olarak görülmektedir. Manzûm eserlerde şiir şeklinde, mensûr eserlerde ise mukaddime şeklinde yazılmaktadır.²¹ Özellikle klasik eserlerin girişinde bazen bir sayfa, bazen sayfalarca dîbâce yazıldığı görülmektedir. Dîbâce yazma geleneğinin ilk kez kim tarafından başlatıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, hicrî III. yüzyılda, Câhiz (öl. 255/869), İbn Kuteybe (öl. 276/889) ve İbnü'l-Mu'tez (öl. 296/908) gibi dil ve belâgat âlimlerinin eserlerinin bu geleneğin gelişimine önemli katkıları olmuştur. İlk olarak, Müslüman müelliflerin eserlerinde Kur'ân ve sünnete uyma amacıyla kısaca besmele, hamdele ve salveleye yer vermeleriyle başlayan bu gelenek, zamanla bu bölümlerin belâgat sanatları ile süslenmesi ve eserlerin giriş kısımlarında bu tür ifadelerin tercih edilmesi sonucunda önem kazanmıştır. Böylece, müelliflerin berâat-i istihlâl yaptıkları bir alan haline gelen bu giriş bölümleri, dîbâce yazımının ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.

Dîbâcelerde bulunması gereken konular hakkında Şehâbeddîn Sivâsî (öl. 860/1456 [?]) *Şerh 'ale'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye* adlı eserinin mukaddime kısmında, bir esere başlarken üçü vacip, dördü caiz yedi husustan bahseder. Eserin başında bulunması vacip olan üç unsur; besmele, hamdele ve salvedir. Caiz olan dört unsur ise; sebab-i telif, tesmiye, konunun yeri ve önemidir.²² Sami Arslan,²³ yapmış olduğu çalışmalar sonucu berâat-i istihlâl sanatının uygulandığı bir dîbâcenin yedi temel noktaya işaret etmesi gerektiğini tespit etmiştir. Bu noktalar; terimlere işaret, eserin adına işaret, kaynak metne işaret, eserin kaleme alındığı disipline işaret, referans eserlere işaret, müellifin daha önce yazdığı eserlere işaret ve ideolojik işaretler şeklinde

¹⁶ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *eş-Şihâh Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabîyye*, thk. Muhammed Muhammed et-Tâcir vd. (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1430/2009), 357; İbrâhîm Mustafa, vd. *el-Mu'cemü'l-vasîf* (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), 1/268.

¹⁷ Üzgör, *Türkçe Divân Dîbâceleri*, 3.

¹⁸ Geniş bilgi için bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr - Muhammed Ahmed Hasbullah - Hâşim Muhammed eş-Şâzeli (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 1342.

¹⁹ İbrâhîm vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, 1/268; Ali Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İfav Yayınları, 2021), 91.

²⁰ Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 91.

²¹ Üzgör, *Türkçe Divân Dîbâceleri*, 3.

²² Arslan, "Hamdele-Salvele'nin Dili: Telifte Yetkinlik Aracı Olarak Berâ'etu'l-İstihlâl", 289.

²³ Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Dr. Öğr. Üyesi.

sıralanmaktadır.²⁴ *Muhtaşarü'l-me'ânî*'nin dibâcesinde, bu işaretlerin neredeyse tamamına örnek bulmak mümkündür.²⁵

Sonuç olarak, dibâceler gerek örtülü gerekse açık bir biçimde birçok belâgat sanatını barındıran metinlerdir. Müelliflerin dibâce bölümünü oluştururken harcadıkları çaba ve belâgat sanatlarını ustalıkla kullanma biçimleri, onların ilmî birikimlerini ve yeteneklerini ortaya koymaktadır. Dibâceler, telif edilen eserin özü niteliğinde olup adeta şifreli ifadeler içermektedir. Sanatsal açıdan son derece zengin olan bu metinleri tam olarak anlayabilmek için yeterli düzeyde belâgat ilmine vakıf olmak gerekmektedir. Klasik kaynaklar üzerine yazılan şerhlerde ve haşiyelerde, öncelikle dibâce kısmının açıklanmaya ve anlaşılmasına çalışılması, bu bölümün taşıdığı önemi açıkça göstermektedir.

4. *Muhtaşarü'l-me'ânî* Dibâcesinin Metni

نَحْمَدُكَ يَا مَنْ شَرَحَ صُدُورَنَا لِتَلْخِيسِ الْبَيَانِ فِي إِضْحَاحِ الْمَعَانِي، وَ نَوَّرَ قُلُوبَنَا بِلَوَامِعِ التَّبْيَانِ مِنْ مَطَالِعِ الْمَثَانِي، وَ نُصَلِّي عَلَى نَبِيِّكَ مُحَمَّدٍ الْمُؤَيَّدِ دَلَائِلُ إِعْجَازِهِ بِأَسْرَارِ الْبَلَاغَةِ، وَ عَلَى آلِهِ وَ أَصْحَابِهِ الْمُخْرَجِينَ قَصَبَاتِ السَّبْقِ فِي مَضْمَارِ الْفَصَاحَةِ وَ الْبَرَاغَةِ. (وَ بَعْدُ) فَيَقُولُ الْفَقِيرُ إِلَى اللَّهِ الْعَنِيِّ، مَسْعُودٌ بِنَ عُمَرَ الْمَدْعُوِّ بِسَعْدِ التَّفَاتَرَانِي، هَدَاهُ اللَّهُ سَوَاءَ الطَّرِيقِ، وَ أَذَاقَهُ خَلَاوَةَ التَّحْقِيقِ، إِنِّي قَدْ شَرَحْتُ فِيهَا مَضَى تَلْخِيسِ الْمَفْتَاحِ، وَ أَعْنَيْتُهُ بِالْإِضْحَاحِ عَنِ الْمُصْبَاحِ، وَ أَوْدَعْتُهُ غَرَائِبَ نُكْتٍ سَمَحَتْ بِهَا الْأَنْظَارُ، وَ وَشَحْتُهُ بِلَطَائِفِ فِقْرِ سَبِكْتِهَا يَدَ الْأَفْكَارِ، ثُمَّ رَأَيْتُ الْجَمْعَ الْكَثِيرَ مِنَ الْفَضْلَاءِ، وَ الْجَمَّ الْعَفِيرَ مِنَ الْأَذْكَيَاءِ، يَسْأَلُونَنِي صَرْفَ الْهَيْمَةِ نَحْوَ اخْتِصَارِهِ، وَ الْإِقْتِصَارَ عَلَى بَيَانِ مَعَانِيهِ وَ كَشَفِ اسْتَارِهِ، لِمَا شَاهَدُوا مِنْ أَنَّ الْمُخَصِّلِينَ قَدْ تَقَاصَرَتْ هِمَمُهُمْ عَنِ اسْتِطْلَاعِ طَوَالِعِ أَنْوَارِهِ، وَ تَقَاعَدَتْ عَزَائِمُهُمْ عَنِ اسْتِكْشَافِ حَبِيبَاتِ اسْرَارِهِ، وَ أَنَّ الْمُتَنَجِّلِينَ قَدْ قَلَبُوا أَحْدَاقَ الْأَخْذِ وَ الْإِنْجَابِ، وَ مَدُّوا أَعْنَاقَ الْمُسَخِّ عَلَى ذَلِكَ الْكِتَابِ. وَ كُنْتُ أَضْرِبُ عَنْ هَذَا الْخُطْبِ صَفْحًا، وَ أَطْوِي دُونَ مَرَامِهِمْ كَشْحًا، عَلِمًا مِنِّي بِأَنَّ مُسْتَحْسَنَ الطَّبَائِعِ بِأَسْرِهِا، وَ مَقْبُولَ الْأَسْمَاعِ عَنْ آخِرِهَا، أَمْرٌ لَا يَسَعُهُ مَقْدَرَةُ الْبَشَرِ، وَ إِنَّمَا هُوَ شَأْنُ خَالِقِ الْقُوَى وَ الْقَدْرِ، وَ أَنَّ هَذَا الْفَنَّ قَدْ نَضَبَ الْيَوْمَ مَاؤُهُ فَصَارَ جِدَالًا بِلَا أَنْرٍ، وَ ذَهَبَ رِوَاؤُهُ فَعَادَ خِلَافًا بِلَا نَمْرِ، حَتَّى طَارَتْ بَقِيَّةُ آثَارِ السَّلَفِ أَذْرَاجَ الرِّيحِ، وَ سَأَلْتُ بِأَعْنَاقِ مَطَايَا تِلْكَ الْأَحَادِيثِ الْبِطَاحِ، وَ أَمَّا الْأَخْذُ وَ الْإِنْجَابُ فَامْرٌ بِرِتَاحِ لَهُ اللَّيْبِ، وَ لِلْأَرْضِ مِنْ كَأْسِ الْكِرَامِ نَصِيبٌ، وَ كَيْفَ يُبْهَرُ عَنِ الْأَنْهَارِ السَّائِلُونَ، وَ لِيُثَلَّ هَذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ. ثُمَّ مَا زَادَتْهُمْ مَدَافِعِي إِلَّا شَعْفًا وَ غَرَامًا، وَ ظَمًا فِي هَوَاجِرِ الطَّلَبِ وَ أَوَامًا، فَانْتَصَبْتُ لِشَرْحِ الْكِتَابِ عَلَى وَفْقِ مُفْتَرِحِهِمْ ثَانِيًا، وَ لِعِنَانِ الْعِنَايَةِ نَحْوَ اخْتِصَارِ الْأَوَّلِ ثَانِيًا، مَعَ جُمُودِ الْقَرِيحَةِ بِصِرِّ الْبَلِيَّاتِ، وَ خُمُودِ الْفِطْنَةِ بِصِرِّ صِرِّ النُّكْبَاتِ، وَ تَرَامِي الْبُلْدَانِ بِي وَ الْأَقْطَارِ، وَ نُبُو الْأَوْطَانِ عَنِّي وَ الْأَوْطَارِ. حَتَّى طَفِقْتُ أَجُوبُ كُلَّ عَبْرٍ قَاتِمِ الْأَرْجَاءِ، وَ أَحْرَزْتُ كُلَّ سَطْرِ مِنْهُ فِي شَطْرِ مِنَ الْعَبْرَاءِ، يَوْمًا بِالْجُرُوزِ وَ يَوْمًا بِالْعَقِيقِ وَ يَوْمًا بِالْعَدِيبِ وَ يَوْمًا بِالْخُلَيْصَاءِ، وَ لَمَّا وَفِقْتُ بِعَوْنِ اللَّهِ تَعَالَى لِلْإِتْمَامِ، وَ قَوَّضْتُ عَنْهُ خِيَامَهُ بِالْإِخْتِتَامِ، بَعْدَ مَا كَشَفْتُ عَنْ وَجْهِهِ خَرَائِدِهِ اللَّيْتَامِ، وَ وَضَعْتُ كُنُوزَ قَرَائِدِهِ عَلَى طَرْفِ التَّمَامِ سَعِدَ الزَّمَانِ وَ سَاعَدَ الْأَقْبَالَ، وَ دَنَا الْمُتَى وَ أَجَابَتِ الْأَمَالَ، وَ تَبَسَّمَ فِي وَجْهِ رَجَائِي الْمَطَالِبِ، بِأَنَّ تَوَجَّهْتُ تَلْقَاءَ مَدِينِ الْمَارِبِ حَضْرَةَ مَنْ أَنَامَ الْأَنَامَ فِي ظِلِّ الْأَمَانِ، وَ أَفَاضَ عَلَيْهِمْ سِجَالِ الْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ، وَ رَدَّ بِسِيَاسَتِهِ الْقَرَارَ إِلَى الْأَجْفَانِ، وَ سَدَّ بِهَيْبَتِهِ دُونَ يَأْجُوجِ الْفِتْنَةِ طُرُقَ الْعُدُونِ، وَ أَعَادَ رَمِيمَ الْفَضَائِلِ وَ الْكَمَالَاتِ مَنْشُورًا، وَ وَقَعَ بِأَقْلَامِ الْخُطْبَاتِ عَلَى صَحَائِفِ الصَّفَائِحِ لِنُصْرَةِ الْإِسْلَامِ مَنْشُورًا. وَ هُوَ السُّلْطَانُ الْأَعْظَمُ، مَالِكُ رِقَابِ الْأُمَمِ، مَلَأْدُ سَلَاطِينِ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ، مَلْجَأُ صَنَادِيدِ

²⁴ Arslan, "Hamdele-Salvele'nin Dili: Telifte Yetkinlik Aracı Olarak Berâ'etu'l-Hstihlaller", 297-307.

²⁵ Örneğin; belâgat ilmine ait terimlerden, dibâcenin dört yerinde *beyân*, iki yerinde *me'ânî*, birer yerinde *izâh*, *i'câz*, *belâgat*, *fesâhat*, *berâ'at*, *kalb* terimlerine; iki yerde *ihtisâr* kelimesiyle *Muhtaşarü'l-me'ânî*'ye; daha önce yazılmış olan *delâ' ilü'l-i' câz*, *esrârü'l-belâga*, *telhis*, *izâh* ve *tibyân* eserlerine gönderme yapılmıştır. Geniş bilgi için bk. "6. Dibâcenin Bedî' İlmi Açısından İncelenmesi" başlığı.

مُلُوكِ الْعَالَمِ، ظَلُّ اللَّهِ عَلَى بَرِيَّتِهِ، وَ خَلِيفَتُهُ فِي خَلِيقَتِهِ، حَافِظُ الْبِلَادِ، نَاصِرُ الْعِبَادِ، مَا جِي ظَلَمِ الظُّلْمِ وَ الْعِنَادِ، رَافِعُ مَنَارِ الشَّرِيعَةِ النَّبَوِيَّةِ، نَاصِبُ رَايَاتِ الْعُلُومِ الدِّيْنِيَّةِ، خَافِضُ جَنَاحِ الرَّحْمَةِ لِأَهْلِ الْحَقِّ وَ الْيَقِينِ، مَا دُ سُرَادِقِ الْأَمْنِ بِالنَّصْرِ الْعَزِيزِ وَ الْفَتْحِ الْمُبِينِ كَهْفِ الْأَنْامِ، مَلَاذُ الْخَلَائِقِ قَاطِبَةً، ظَلُّ الْإِلَهِ، جَلَالُ الْحَقِّ وَ الدِّينِ، أَبُو الْمُظْفَرِ السُّلْطَانِ مَحْمُودِ جَانِي بَكْ خَانَ، خَلَّدَ اللَّهُ سُرَادِقَ عَظَمَتِهِ وَ جَلَالِهِ، وَ آدَامَ رِوَاءِ نَعِيمِ الْأَمَالِ مِنْ سِجَالِ أَفْضَالِهِ، فَحَاوَلْتُ بِهَذَا الْكِتَابِ التَّشْبُثَ بِأَذْيَالِ الْإِقْبَالِ، وَالْإِسْتِظْلَالَ بِظِلَالِ الرَّأْفَةِ وَ الْإِفْضَالِ، فَجَعَلْتُهُ خِدْمَةً لِسُدَّتِهِ الَّتِي هِيَ مُلْتَمَتُمْ شِفَاهِ الْأَقْيَالِ، وَ مُعَوَّلُ رَجَائِ الْأَمَالِ وَ مَثْوَى الْعَظَمَةِ وَ الْجَلَالِ، لَا زَالَتْ مَحَطَّ رِجَالِ الْأَفْضَالِ، وَ مَلَاذُ أَرْبَابِ الْفَضَائِلِ، وَ عَوْنُ الْإِسْلَامِ وَ غَوْثُ الْأَنْامِ، بِالنَّبِيِّ وَ إِلِهِ عَلَيْهِ وَ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ، فَجَاءَ بِحَمْدِ اللَّهِ كَمَا يَرُوقُ النَّوَاطِرُ، وَ يَجْلُو صَدَاءُ الْأَذْهَانِ، وَ يُرْهِقُ الْبَصَائِرَ، وَ يُضِيءُ لُبَابِ أَرْبَابِ الْبَيَانِ، وَ مِنْ اللَّهِ التَّوْفِيقُ وَ الْهُدَايَةُ، وَ عَلَيْهِ التَّوَكُّلُ فِي الْبِدَايَةِ وَ النِّهَايَةِ، وَ هُوَ حَسْبِي وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ.²⁶

Anlamı:

Ey, manaları açıklamada beyânı özetlemek için kalplerimizi genişleten ve tekrar edilenin (Kur'ân'ın) doğmasından kaynaklanan beyânın parıltılarıyla kalplerimizi nurlandıran, sana hamd ederiz. Belâgatın sırlarıyla i'câz delilleri güçlendirilen nebin Muhammed'e ve fesâhat ile berâat meydanında zafer kazanan âl ve ashâbına salat ederiz. (Gelelim maksada), mutlak zenginlik sahibi olan Allah'a muhtaç, Sa'deddîn et-Teftâzânî diye isimlendirilen Mes'ûd b. Ömer – Allah onu doğru yola ulaştırsın ve ona tahkikin tadını tattırsın – şöyle der: Ben, geçmişte Telhîşü'l-Miftâh'ı şerh ettim. Onu, sabahın aydınlığıyla (el- Muṭavvel kitabıyla) lambanın ışığına (diğer şerhlere) ihtiyaç duymayacak hale getirdim. Ona, idrak sahibi nazarların takdir edeceği değerli nükteler yerleştirdim ve fikirlerimin elinden dökülen zarif ve ince fıkralarla onu süsledim. Sonra, erdemli insanlardan birçoğunu ve zeki insanlardan büyük bir kalabalığı benden, onu (el- Muṭavvel'i) kısaltmamı, manalarını açıklamakla yetinmemi ve eserin gizli anlam perdelerini aralamamı talep ederken gördüm. Çünkü onlar, ilim tahsil edenlerin ondan (el- Muṭavvel'den) doğan ışıkları idrak etmekten güçlerinin zayıf kaldığına; onun gizlenmiş sırlarını ortaya çıkarmaktan azimlerinin yetersiz olduğuna ve intihalcilerin kopyalamak ve yağmalamak için gözlerini diktiklerine ve bu kitabı tahrif etmek için boyunlarını uzattıklarına (çokça çaba harcadıklarına) şahit oldular. Halbuki ben, bu önemli işten (ihtisârdan) yüz çevirmiştim. İsteklerini görmezden gelmiştim. Çünkü biliyordum ki; bütün tabiatların güzel gördüğü ve kulakların sonuna kadar kabul ettiği şey, beşerin gücünün kendisine yetemeyeceği bir şeydir. Bu, ancak kuvveti ve kaderi yaratanın işidir. Ve biliyordum ki; bu ilmin suyu kurumuştur, faydasız bir tartışmaya dönüşmüştür. Manzarası kaybolmuş ve faydasız ihtilafa dönmüştür. Ta ki, selefın eserlerinin kalıntıları, rüzgârla uçup gitti. Bu hadiselerin yüklenicileri, geniş çakıllı vadilerde akıp gitti. Kopyalamaya ve yağmalamaya genlince bu, akıllı insanın kendisine sevineceği bir iştir. Cömert insanların kâsesinden toprağında bir payı vardır. Dilenenler, nehirlerden nasıl mahrum bırakılır? Uğraşanlar da bunun gibisi için uğraşsın. Sonra, benim müdafaam (ihtisârdan kaçınma sebeplerim), onlarda sadece sevgiyi, tutkuyu ve güneşin en sıcak ve harareti olduğu anda, suya duyulan ihtiyaca benzeyen isteklerini arttırınca; ben de

²⁶ Teftâzânî, Muhtaşarü'l-me'ânî, 5-7.

ikinci defa, onların önerilerine uygun bir şekilde kitabı şerh etmek ve ilgi dizginini de birincisini (el-Muṭavvel'i) ihtisâr etme tarafına yönlendirmek için tayin edildim. Bununla birlikte, belaların soğuğuyla mizacım donmuş, şiddetli fırtınalar gibi olan felaketler sebebiyle zihnimin ateşi de sönmüştü. Bölgeler/şehirler ve ülkeler, beni oradan oraya atmış, birçok vatan ve arzularımdan uzak kalmıştım. Öyle ki, etrafı zifiri karanlık, tozlu topraklı yerleri geçmeye ve onun (Muḥtaşar'ın) her bir satırını yarı tozlu yerlerde; bir gün Cüzvâ'da bir gün 'Akik'te bir gün 'Azib'de bir gün Huleysâ'da yazmaya başladım.

Allah'ın yardımıyla (kitabı) tamamlamaya muvaffak olunca ve sona erdirip örtülü çadırını kaldırıncaya; güzel kadına benzeyen yüzünden peçeyi açtıktan ve onun değerli hazinesini sümâm bitkisinin üzerine koyduktan sonra; zaman (dönemin halkı) sevindi ve başarı (bana) yardım etti. İhtiyaçlar yaklaştı ve beklentiler karşılık verdi. Arzular, insanları barışın gölgesinde uyutan; onların üzerine adalet ve ihsan kovalarını akıtan; siyasetiyle gözlere huzuru geri getiren; heybetiyle yecüc fitnesine benzeyen düşmanların yollarını kapatan; çürümüş kemikler gibi olan faziletleri ve kemâlâtı diriltirek geri getiren ve İslâm'ın yayılmasına yardım etmek için, kaleme benzeyen küçük oklar ile sayfalara benzeyen geniş ve büyük oklar üzerine iz bırakan kimsenin yurdu olan Medyen tarafına yönelmesiyle, umut yüzüme gülümsedi. O ki, en büyük sultandır. Milletlerin boyunlarının sahibidir. Arap ve acem sultanlarının hâmisî, dünyanın cesur meliklerinin de sığınağıdır. Allah'ın mahlûkatı üzerindeki gölgesi ve onun mahlûkatı içindeki halifesidir. Ülkelerin koruyucusu, müminlerin yardımcısıdır. Karanlıklar gibi olan zulmü ve inadı yok edicidir. Nebevi şeriatın minaresini yükseltendir. Dini ilimlerin bayrağını dikendir. Hak ve yakın ehline rahmet kanatlarını açandır. Aziz yardımla ve açık bir fetihle huzur çadırlarını yayandır. Yaratılmışların mağarası, bütün mahlûkatın sığınağı, ilâhın gölgesi, dinin ve hakkın azameti olan Ebü'l-Muzaffer es-Sultan Mahmud Can-ı Beg Hân'dır. Allah onun ihtişam ve azamet çadırlarını ebedi kılsın. Onun ikram kovalarından akan tatlı su gibi beklenen nimetlerini devam ettirsin. Bu kitapla, (onun) kurtuluş eteklerine tutunmaya, ikram ve şefkat gölgesiyle gölgelenmeye çalıştım. Bu kitabı, onun kapısının eşigine hizmetçi kıldım. O öyle bir eşiktir ki, padişahların dudaklarını değdirdikleri yer, umutların dayanağı, ihtişam ve azamet yeridir. (O eşik), erdemli kişilerin yüklerini bıraktığı, fazilet erbabının sığındığı yer olmaya ve İslâm'ın yardımcısı, insanların destekçisi olmaya devam etsin. (Bunu) peygamber ve âline (tevessülde bulunarak Allahtan isterim), selam ona ve onların üzerine olsun. (Sonuçta bu kitap), -Allaha hamdolsun- gözleri aydınlatacak, zihinlerin pasını giderecek, basiretleri keskinleştirecek ve beyân erbabının aklını aydınlatacak şekilde meydana geldi. Muvaffakiyet ve hidayet ancak Allah'tandır. Başlangıçta da sonuçta da tevekkül ancak onadır. O, bana yetendir ve ne güzel vekildir.

5. Dibâcenin Beyân İlmi Açısından İncelenmesi

Sözlükte *delil*, açıklamak, ortaya çıkmak, açık olmak, anlaşılır hale gelmek gibi anlamlara²⁷ gelen beyân kelimesi, terim olarak; bir manayı, açık ve bir şekilde ortaya koymak

²⁷ İbrâhîm vd., el-Mu 'cemü'l-vasîf, 1/79; Kadir Güneş, Arapça-Türkçe Sözlük (İstanbul: Mektep Yayınları, 2021), 109.

amacıyla farklı yollarla ifade etme sanatı anlamında kullanılır.²⁸ Bir söz, yazı veya meram, muhataba kelimeleri gerçek anlam ile kurulan bir cümle veya gerçek anlam dışında kullanılarak kurulan bir cümle ile iletilebilir. Ancak, sözün yer ve zamana uygun, etkili bir yolla ifade edilmesi ve anlama delâletinin açık olması gerekmektedir. Beyân ilmi, isti'âre, teşbih, mecâz ve kinâye gibi alt dallardan oluşan sanatlar aracılığı ile mütekellime (sözü söyleyen kimseye), sözün etkili bir şekilde ifade edilmesine imkân tanır.²⁹ Ayrıca bu ilim, söz veya yazıyı bu çerçevede inceler, tasnif ve tevbîb yapar ve öğretir. *Muhtaşarü'l-me'ânî* dibâcesinde beyân ilmine dair tespit edilen yerler şunlardır;

5.1. İsti'âre

Sözlükte ödünç vermek, emanet almak, borç almak gibi anlamlara³⁰ gelen isti'âre terim olarak; *aralarında benzerlik ilişkisi bulunan iki kelimedenden birinin, benzetme edatı kullanılmadan kendi anlamının dışına çıkararak benzediği diğer kelime ile ifade edilmesidir.*³¹ İsti'âre bulunan bir cümlede iki temel unsur üzerinde durulur. Bunlar; müşebbehün bih (kendisine benzeyen/benzetilen) ve müşebbeh (benzeyen) kelimeleridir. Eğer cümlede müşebbehün bih bulunup müşebbeh mahzûf (gizli/yok) ise buna *isti'âre-i musarraha*; eğer müşebbeh bulunup müşebbehün bih mahzûf ise buna *isti'âre-i mekniyye* denilir.³²

et-Teftâzânî, dibâcenin birçok cümlesinde isti'âre sanatına yer vermiştir. Bu yerlerden bir tanesi;³³ *وَأَعْنَيْتُهُ بِالْأَصْبَاحِ عَنِ الْمِصْبَاحِ* (Onu, sabahın aydınlığıyla [el- Muṭavvel kitabıyla] lambanın ışığına [diğer şerhlere] ihtiyaç duymayacak hale getirdim) cümlesidir.³⁴ et-Teftâzânî, daha önce el- Muṭavvel kitabını yazdığını ve bu eseriyle başka şerhlere ihtiyaç kalmadığını ifade etmektedir. Bunu belirtirken isti'âre sanatına başvurmuştur. Nitekim 'إِصْبَاحٌ' kelimesi *sabah vaktinin girmesi, güneşin doğmadan önceki anı* gibi anlamlara gelirken;³⁵ 'الْمِصْبَاحُ' kelimesi ise, aynı kökten türetilmekle birlikte *lamba, kandil, ışık* gibi anlamlar taşımaktadır.³⁶ et-Teftâzânî el- Muṭavvel kitabını, sabah güneşinin ilk ışıklarına; diğer şerhleri ise lamba veya kandil ışığına benzetmiştir.

²⁸ Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Mu'cemü't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddık el-Miñşâvî (Kahire: Dâru'l-Fadile, t.s.), 131; Ali Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'* (İstanbul: İfav Yayınları, 2020), 207.

²⁹ Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni, *Telḥîşü'l-Miftâh*, thk. Muhammed Ali el-Hayriyye (Pakistan: Mektebetü'l-Büşra, 1431/2010), 81-113; Eymen Emin Abdülganî, *el-Kâfi fi'l-belâga el-beyân ve'l-bedî' ve'l-me'ânî* (Kahire: Dâru't-Tevfikîyyeti li't-Turâsi, 2011), 41; Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 53; İbrahim Aydın, *İbnü'l-Mu'tez ve Belâgatçı Kişiliği* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024), 79.

³⁰ İbrâhîm vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, 1/508; Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 828.

³¹ Sirâcü'l-Milleti ve'd-dîn Ebü Ya'kûb Yûsuf b. Ebi Bekr Muhammed b. Ali es-Sekkâki, *Miftâhu'l-'ulûm*, thk. Na'im Zerkûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983), 369; Cürçânî, *Mu'cemü't-ta'rîfât*, 20; Aydın, *İbnü'l-Mu'tez ve Belâgatçı Kişiliği*, 79-80.

³² Sekkâki, *Miftâhu'l-'ulûm*, 373; Cürçânî, *Mu'cemü't-ta'rîfât*, 20; Abdulazîz Atik, *İlmü'l-beyân* (Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabîyyeti, 1405/1985), 176.

³³ Bu örneklerden bazıları şunlardır: 'كُلُّ الْكِرَامِ نَصِيبٌ' bu ifadede, intihalciler toprağa, el- Muṭavvel kitabını kâseye, et-Teftâzânî ise cömert insanlara benzetilmiştir. 'بَعْدَ مَا كُنْتُ عَنْ وُجُوهِ خَرَائِدِهِ اللَّئَامِ' Bu cümlede, *Muhtaşar* kitabı, güzel bir kadının yüzünden peçesini kaldırmaya ve böylece güzelliğini ortaya çıkarmaya benzetilmiştir. 'فَقَدْ نَصَبَ الْيَوْمَ مَأْوَةً' Burada, ilmin ilgisiz kalması, meraklısının azalması ve unutulmaya yüz tutması, kuruyan bir kaynağa benzetilmiştir.

³⁴ Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me'ânî*, 5.

³⁵ Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-münîr fi garibi's-Şerhi'l-kebir li'r-Râfi'i*, thk. Abdülazîm eş-Sinnâvî (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1397/1977), 1/331; İbrâhîm vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, 1/507.

³⁶ İbrâhîm vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, 2/642; Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 660.

'كَالْتَجْمِ الْأَمْعِ فِي الْإِهْتِدَاءِ' takdirindedir. Fakat teşbîh edatı ve vech-i şebeh hazfedilmiştir. Bundan dolayı buradaki teşbîhin *teşbîh-i belîğ* olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu ve diğer teşbîh-i belîğ örnekleri, *isti'âre-i mekniyye* olarak da değerlendirilebilir.

5.3. Mecâz

Sözlükte *geçme, kat etmek, koridor, geçit* gibi anlamlara⁴⁹ gelen *mecâz* kelimesi, terim olarak; *bir kelimenin vaz edildiği (ilk konulduğu) anlamının dışına çıkarak yeni bir anlamda kullanılmasıdır*.⁵⁰ *Mecâz*, temelde iki ana gruba ayrılır. Bunlar; *mecâz-ı aklî* ve *mecâz-ı lugavî*dir.⁵¹ Bu çalışmada, *mecâz-ı aklî* örneğine yer verilmiştir.⁵² Bu örnek şöyledir;

'وَسَأَلَتْ بِأَعْنَاقِ مَطَايَا تِلْكَ الْأَحَادِيثِ الْبِطَاحُ'⁵³ et-Teftâzânî, bu cümle ile belâgat ilmine olan ilginin ve bu ilimle uğraşanların sayısının azaldığını belirtmiştir. Bunu belirtirken *mecâzlı* anlatıma başvurduğu anlaşılmaktadır. Zira cümlede geçen 'مَطَايَا' kelimesi *binek hayvanları, develer* anlamına gelirken, 'الْبِطَاحُ' kelimesi ise *geniş vadiler, çakıllı düz vadiler* gibi anlamlar taşımaktadır.⁵⁴ Cümlenin başındaki 'سَأَلَتْ' (*akmak, gitmek, akıp gitmek*) fiili, bu eylemi gerçekleştiren develer olduğu için 'مَطَايَا' kelimesine isnat edilmeli ve ifadenin 'وَسَأَلَتْ الْمَطَايَا بِتِلْكَ' (*Develer, bu hadiselerle [belâgat konularıyla] geniş vadilerde geçip gitti*) şeklinde olmalıydı. Ancak bu fiil, mef'ûl-ü fih olan 'الْبِطَاحُ' kelimesine isnat edilmiş ve böylece *mecâz* yapılmıştır. Fiilin isnat edilmesi gereken kelime yerine başka bir kelimeye isnat edilmesiyle, buradaki *mecâzın mecâz-ı aklî*⁵⁵ olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu cümleye benzer bir ifade, Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (öl. 471/1078-79) *Delâ' ilü'l-i' câz* eserinin dört yerinde 'وَسَأَلَتْ بِأَعْنَاقِ الْمَطَايَا' şeklinde şiir olarak geçmektedir.⁵⁶ Dolayısıyla et-Teftâzânî'nin bu cümleyle, hem *bedî* sanatlarından *iktibâs sanatını* icra ettiği hem de belâgat ilminin kurucu liderlerinden sayılan Abdülkâhir el-Cürcânî'ye göndermede bulunduğu/işaret ettiği düşünülmektedir.

5.4. Kinâye

Sözlükte *ima etme, dolaylı ifade etme* gibi anlamlara⁵⁷ gelen *kinâye* kelimesi, terim olarak; *bir sözü, hem gerçek hem de mecâz anlamına gelecek şekilde söyleyip, benzetme amacı*

⁴⁹ İbrâhîm vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, 1/147; Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 193.

⁵⁰ Sekkâki, *Miftâhu'l-'ulûm*, 392-393; Cürcânî, *Mu'cemü't-ta'rifât*, 169; Aydın, *İbnu'l-Mu'tez ve Şiiri*, 513.

⁵¹ Geniş bilgi için bk. Atik, *İlmü'l-beyân*, 143,156. Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 208.

⁵² Bu yerlerden bazıları şunlardır: 'بُرَا مِنْ شَرَحِ صُنُورًا' burada 'صُنُورًا' ifadesinden kalp, kalpten ise ruh kastedilmiştir. Dolayısıyla mahallin hâl üzerine itlâkı nedeniyle iki mertebeli bir *mecâz* bulunmaktadır. 'وَمَقْبُولِ الْأَسْمَاعِ عَنْ آخِرِهَا'. Burada *kulakların kabulü* ifadesinden aslında insan kastedilmektedir. Dolayısıyla insan cüzü zikredilip, bundan kül kastedilmiştir. Her iki örnek *mecâz-ı mürsel* kabilindedir. 'وَتَبَسَّمَ فِي وَجْهِ رَجَائِي الْمَطَالِبِ'. Gülme eyleminin 'الْمَطَالِبِ' (*talepler/istekler*) kelimesine isnat edilmesi, *mecâz-ı aklî* ile ifade edilmiş bir cümledir.

⁵³ Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me'ânî*, 6.

⁵⁴ Feyyûmi, *el-Mişbâhu'l-münir*, 1/51, 2/575.

⁵⁵ Atik, *İlmü'l-beyân*, 144; Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 325.

⁵⁶ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâ' ilü'l-i' câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1413/1992), 74, 75, 294, 296.

⁵⁷ İbrâhîm vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, 2/808; Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 1037.

*olmaksızın gerçek anlamının dışında kullanma sanatıdır.*⁵⁸ Sıfattan, mevsuftan ve nisbetten kinâyeye yapılabilir.⁵⁹ Kapalı anlam sıfattan ise buna *sıfattan kinâyeye* denir.⁶⁰ Dibâcede geçen sıfattan kinâyeye örneği şu şekildedir;⁶¹

‘و تَرَامِي الْبُلْدَانُ بِي وَ الْأَقْطَارُ’ (*Bölgeler/şehirler ve ülkeler, beni oradan oraya atıyordu*)⁶² et-Teftâzânî, bu paragraftaki cümlelerde kendi yolculuklarından bahsetmekte; içine düştüğü sıkıntıları ve zorlukları dile getirmektedir. Bu cümleyle, sıkıntılarını gidermek için şehir şehir dolaştığını ifade etmektedir. Bunu yaparken kinâyeli anlatıma başvurmuştur. Şöyle ki, şehirlerin kendisini bir yerden başka bir yere atması ve devamlı hareket halinde olması, belirli bir şehirde durmamasından ve çokça gezmesinden kinâyeye edilmiştir.

6. Dibâcenin Bedî’ İlmi Açısından İncelenmesi

Sözlükte *benzersiz, harika, şaşırtıcı, çok acayip, etkileyici* gibi anlamlara⁶³ gelen bedî’ kelimesi, terim olarak; *muktezâ-yı hale uygun bir şekilde sözü güzelleştirme sanatı* anlamında kullanılır.⁶⁴ Bedî’ ilmi, sözün lafız ve mana bakımından muhatabı etkileyici ve cezbedici bir şekilde ifade edilmesini amaçlar. *Muhassinât-ı Ma’neviyye* (anlamı güzelleştiren sanatlar) ve *Muhassinât-ı Lafziyye* (lafzı güzelleştiren sanatlar) olmak üzere, iki ana bölümden oluşur.⁶⁵ *Muhtaşarü’l-me ‘ânî* dibâcesi, her iki bölüm açısından detaylı bir şekilde incelenmiş ve elde edilen bulgular, ilgili başlıklar altında değerlendirilmiştir.

6.1. Muhassinât-ı Ma’neviyye Yönünden İncelenmesi

Anlamı güzelleştiren sanatlar, sözün delalet ve güzellik bakımından muhataba olan etkisini arttırmayı amaçlar. Bu sanatlar sayı bakımından oldukça fazladır.⁶⁶ Bu çalışmada, *muhassinât-ı ma’neviyyeden tıbâk, murâ’âtü’n-nazîr, tevriye, iltifât, telmîh, mübâlağa* sanatlarına yer verilmiştir.

6.1.1. Tıbâk: Bir cümlede, aralarında anlam bakımından zıtlık bulunan kelimelerin uyumlu bir şekilde kullanılması sanatıdır.⁶⁷ Bu zıtlık, olumlu kelimelerle yapılıyorsa *tıbâk-ı ‘icâbî*

⁵⁸ Sekkâkî, *Miftâhu’l- ‘ulûm*, 402; Atik, *‘İlmü’l-beyân*, 203; Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 270. Aydın, *İbnu’l-Mu‘tez ve Şiiri*, 521.

⁵⁹ Atik, *‘İlmü’l-beyân*, 211-219; Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 271-274.

⁶⁰ Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, 271.

⁶¹ Bu yerlerden bazıları şunlardır: ‘أَنْ الْمُتَنَجِّلِينَ فَذُ قَلْبُوا أَخْدَاقَ الْأَخْذِ’ burada intihalcilerin gözlerini kitaba diktiklerinden bahsetmekte ve ‘أَخْدَاقَ الْأَخْذِ’ ifadesiyle, bu isteklerinin çok olmasından ve fırsat kollamalarından kinâyeye yapılmıştır. ‘وَأَنْ هَذَا الْفَنَّ قَدْ نَصَبَ الْيَوْمَ مَأْوُهُ’ cümlesiyle, belâgat ilminin artık eskisi kadar rağbet görmediğinden yakınmaktadır. Ancak, ‘نَصَبَ مَأْوُهُ’ (*suyu kurudu*) ifadesiyle, bu ilmin kaybolmasından kinâyeye yapılmıştır.

⁶² Teftâzânî, *Muhtaşarü’l-me ‘ânî*, 6.

⁶³ İbrâhîm vd., *el-Mu ‘cemü’l-vasîf*, 1/43; Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 59.

⁶⁴ Sekkâkî, *Miftâhu’l- ‘ulûm*, 423; Cürçânî, *Mu‘cemü’t-ta‘rifât*, 131; Bulut, *Belâgat Me‘ânî-Beyân-Bedî’*, 281.

⁶⁵ Sekkâkî, *Miftâhu’l- ‘ulûm*, 423; Ahmed Mustafa el- Merâgî, ‘*Ulûmü’l-belâğa el-beyân ve’l-me‘ânî ve’l-bedî’* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1414/1993), 319; Abdulaziz Atik, ‘*İlmü’l-bedî’* (Beyrut: Dâru’n-Nehdati’l-Arabiyyeti, ts.), 76.

⁶⁶ Merâgî, ‘*Ulûmü’l-belâğa*, 319; Bulut, *Belâgat Me‘ânî-Beyân-Bedî’*, 282.

⁶⁷ Sekkâkî, *Miftâhu’l- ‘ulûm*, 423; Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhirü’l-belâğa fi’l-me‘ânî ve’l-beyân ve’l-bedî’*, thk. Yûsuf es-Sümeylî (Beyrut: Mektebetü’l-‘Asriyyeh, ts.), 303; Atik, ‘*İlmü’l-bedî’*, 76; Bulut, *Belâgat Me‘ânî-Beyân-Bedî’*, 282; Aydın, *İbnu’l-Mu‘tez ve Şiiri*, 513.

(olumlu *tibâk*); biri olumlu, diğeri olumsuz olan kelimelerle veya cümlelerle yapılıyorsa *tibâk-ı selbî* (olumsuz *tibâk*) olarak adlandırılır.⁶⁸ Dîbâcede geçen olumlu *tibâk* örneği şu şekildedir;

'الْفَقِيرُ إِلَى اللَّهِ الْعَنِي' (Zengin olan Allaha muhtaç kimse şöyle der)⁶⁹ cümlesinde geçen 'الْفَقِيرُ' (*fakir/muhtaç*) ile 'الْعَنِي' (*zengin*) kelimeleri anlam bakımından birbirine zıt isimler olduğu için, aralarında *tibâk* sanatı vardır. Benzer bir *tibâk*, 'سُلَاطِينِ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ' (*Arap ve Acemin sultanları*)⁷⁰ cümlesinde de görülmektedir. Zira 'الْعَرَبِ' (*Arap*) ile 'الْعَجَمِ' (*Acem [Arap olmayan]*) birbirine zıt isimlerdir.

6.1.2. Murâ'âtü'n-Nazîr: Aralarında anlam bakımından ilişki bulunan iki veya daha fazla kelimenin, zıt anlam kastedilmeksizin bir arada kullanılması sanatıdır.⁷¹ Dîbâcede geçen 'مَعَ جُمُودٍ وَ حُمُودٍ الْفُطْنَةِ بَصْرًا صَرَ النَّكْبَاتِ الْقَرِيحَةِ بِصِرِّ الْبَلِيَّاتِ، وَ حُمُودٍ الْفُطْنَةِ بَصْرًا صَرَ النَّكْبَاتِ' (*Belaların soğuğuyla mizacım donmuştu; şiddetli fırtınalar gibi olan felaketler sebebiyle zihnimin ateşi sönmüştü*)⁷² ifadesinde, 'جُمُودٍ - صَرَ' ve 'حُمُودٍ - صَرَ' kelimeleri arasında murâ'âtü'n-nazîr sanatına başvurulduğu görülmektedir. Zira 'جُمُودٍ' kelimesi sözlükte; *donmak, katı olmak* gibi anlamlara gelirken, 'صَرَ' kelimesi; *soğuk, şiddetli soğuk* gibi anlamlar taşımaktadır.⁷³ Şiddetli soğuk, donmaya sebep olduğu için, her iki kelime arasında anlam bakımından bir münasebet vardır. Benzer şekilde 'حُمُودٍ' kelimesi sözlükte; *şiddeti düşmek, sönmek, ateş sönmek, havasız bırakmak* gibi anlamlara gelirken, 'صَرَ' kelimesi; *fırtına, rüzgâr, şiddetli soğuk* gibi anlamlar taşımaktadır.⁷⁴ Fırtına, ateşin sönmesine sebep olduğundan her iki kelime arasında anlam bakımından bir münasebet olduğu anlaşılmaktadır.

6.1.3. Tevriye (İhâm): Yakın ve uzak anlamı bulunan bir lafzın, karineden dolayı uzak anlamının kastedilmesi sanatıdır.⁷⁵ Dîbâcede geçen 'شَرَحَ صُدُورَنَا لِتَلْخِيصِ الْبَيَانِ فِي إِضْاحِ الْمَعَانِي، وَ نَوَّرَ قُلُوبَنَا بِلَوَامِعِ الشَّرْحِ صُدُورَنَا لِتَلْخِيصِ الْبَيَانِ مِنْ مَطَالِعِ الْمَثَانِي، وَ نُصَلِّي عَلَى نَبِيِّكَ مُحَمَّدٍ الْمُؤَيَّدِ دَلَائِلَ إِعْجَازِهِ بِأَسْرَارِ الْبَلَاغَةِ، تَلْخِيصِ - الْبَيَانِ - إِضْاحِ - دَلَائِلَ إِعْجَازِ - أَسْرَارِ الْبَلَاغَةِ' cümlelerinde tevriye sanatı kullanılmıştır. Zira bu cümlelerde geçen 'تَلْخِيصِ - الْبَيَانِ - إِضْاحِ - دَلَائِلَ إِعْجَازِ - أَسْرَارِ الْبَلَاغَةِ' kelimeleri incelendiğinde, ilk bakışta lügat anlamları olan *özetleme, açıklama, izah etmek, hayrete düşürme/aciz bırakma, sözü etkili kullanma*⁷⁶ gibi anlamlar akla gelmektedir. Ancak et-Teftâzânî bu ifadelerle, daha önce belâgat ilmine dair yazılmış olan eserlere işaret etmiştir. Nitekim, 'دَلَائِلَ إِعْجَازِ' (*Delâ' ilü'l-i 'câz*) ve 'أَسْرَارِ الْبَلَاغَةِ' (*Esrârü'l-belâga*) Abdülkâhir el-Cürçânî'ye (öl. 471/1078-79), 'تَلْخِيصِ' (*Telhîs*) ve 'إِضْاحِ' (*İzâh*) Hatîb el-Kazvî'ye (öl. 739/1338) ve 'الْبَيَانِ' (*et-Tibyân*) ise Ebû Muhammed et-Tibî'ye (öl. 743/1343) ait eserlerdir. Görüldüğü üzere, bu eserlerin isimlerinin uzak anlamlarının kastedilmesiyle tevriye sanatının icra edildiği anlaşılmaktadır.

⁶⁸ Atik, *İlmü'l-bedî*, 79; Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî*, 285-286.

⁶⁹ Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me'ânî*, 5.

⁷⁰ Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me'ânî*, 6.

⁷¹ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 424; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâga*, 304; Mustafa Aydın, *Arap Dili Belagatında Bedî' İlmi ve Sanatları* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2018), 37.

⁷² Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me'ânî*, 6.

⁷³ Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-münir*, 1/107, 338; İbrâhîm vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, 1/133, 514-515.

⁷⁴ İbrâhîm vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, 1/254, 515; Güneş, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 366, 671.

⁷⁵ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 427; Atik, *İlmü'l-bedî*, 122; Aydın, *Bedî' İlmi*, 55.

⁷⁶ İbrâhîm vd., *el-Mu'cemü'l-vasîf*, 1/69, 79, 294, 2/591, 826, 1050.

6.1.4. İltifât: Kelamın yönünü muhataptan ihbara (gâibe), ihbardan (gâibden) muhataba vb. geçişler yaparak, bir anlamdan başka bir anlama çevirme sanatıdır.⁷⁷ et-Teftâzânî dîbâceye ‘يُقُولُ الْفَعِيرِ’ (sana hamdederiz)⁷⁸ mütekellim sîgasıyla başlamıştır. Fakat bir sonraki paragrafta ‘يُقُولُ الْفَعِيرِ’ (muhtaç kimse şöyle der)⁷⁹ cümlesiyle, kelamı mütekellim sîgasından gâib sîgasına çevirdiği görülmektedir. Dolayısıyla burada, iltifât sanatına yer verdiği anlaşılmaktadır.

6.1.5. Telmîh: Kelamın insicamında Kurân ayetine, hadise veya meşhur bir söze, üstü kapalı bir şekilde işaret etme sanadır.⁸⁰ et-Teftâzânî, dîbâcenin hamdele ve salve kısmında ‘ وَ عَلَى آلِهِ وَ أَصْحَابِهِ الْمُحْرَزِينَ قَصَبَاتِ السَّبْقِ فِي مِضْمَارِ الْفَصَاحَةِ وَ الْبَرَاعَةِ ’ cümlesiyle, peygamberimizin (sav) âl ve ashabına övgü dolu nitelemeler zikretmiştir. Bu nitelemelere bakıldığında telmîh sanatına yer verildiği anlaşılmaktadır. Zira ‘السَّبْقِ’ kelimesiyle; ‘وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ’ ([Hayırda] önde olanlar, [ecirde de] öndedirler)⁸¹ ayetine, ‘الْبَرَاعَةِ’ kelimesiyle ise; ‘لَوْ أَنْفَقَ أَحَدُكُمْ مِثْلَ أُحُدٍ ذَهَبًا مَا بَلَغَ مُدًّا أَحَدِهِمْ وَلَا نَصِيفَةً’ (Sizden birisi Uhud (dağı) kadar altını infak etmiş olsa, onlardan birinin bir ölçek ya da yarım ölçek sadakasına erişemez)⁸² hadisine göndermede bulunmuştur.

6.1.6. Mübâlağa: Bir şeyi olduğundan çok daha iyi veya çok daha kötü bir şekilde ifade etme ve abartma sanatıdır.⁸³ et-Teftâzânî, ‘ وَ وَقَعَ بِأَقْلَامِ الْخَطِّابَاتِ عَلَى صَحَائِفِ الصَّفَاحِ ’ (Kaleme benzeyen küçük oklarla, kâğıtlara benzeyen geniş ve büyük kılıçlara tesir eden)⁸⁴ ifadesiyle, dönemin sultanına övgüde bulunmuştur. Bu ifadede, hem düşmanların güçsüz ve zayıf olmasından kinâye yapılmış hem de mübâlağa sanatı kullanılmıştır. Zira düşmanın en güçlü zırhları ve kalkanlarının, sultanın kalem gibi basit ve küçük oklarıyla parçalandığı vurgulanmıştır. Böylece, sultanın ordusunu övmeye ve düşmanların zayıflığını göstermeye güçlü bir mübâlağa sanatı icra edilmiştir.⁸⁵

6.2. Muhassinât-ı Lafziyye Yönünden İncelenmesi

Lafzı güzelleştiren sanatlar, lafızlar arasında bir uyum, ritim ve ahenk oluşturarak kelimelerin kulağa hoş gelmesini ve muhatap üzerindeki etkisini arttırmayı amaçlar.⁸⁶ Bu çalışmada, dîbâcede tespit edilen muhassinât-ı lafziyye’nin alt başlıklarından cinâs, sec‘, iktibâs, berâat-i istihlâl ve hüsn-ü intihâ sanatlarına yer verilmiştir.

⁷⁷ Atik, ‘İlmü’l-bedî’, 142-143; Aydın, Bedî’ İlmî, 169.

⁷⁸ Teftâzânî, Muhtaşarü’l-me ‘ânî, 5.

⁷⁹ Teftâzânî, Muhtaşarü’l-me ‘ânî, 5.

⁸⁰ Aydın, Bedî’ İlmî, 169.

⁸¹ Vâkı’a, 56/10.

⁸² Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, es-Sünen, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: Dâru İhyâ-i’l-Kutubi’l-‘Arabî, t.s.), 1/57 (No. 161); Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb Ebü’l-Kâsım et-Taberânî, el-Mu ‘cemü’l-evsaf, thk. Târik b. İvazullah-Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî (Kahire: Dâru’l-Harameyn, ts.), 1/212.

⁸³ Hâşimî, Cevâhirü’l-belâğa, 312; Aydın, Bedî’ İlmî, 70.

⁸⁴ Teftâzânî, Muhtaşarü’l-me ‘ânî, 6.

⁸⁵ et-Teftâzânî dîbâcenin sonlarında, özellikle dönemin sultanına son derece övgü dolu ve mübâlağalı sözler ve nitelemeler sarf etmiştir. Ancak bu ifadeler, bazıları tarafından haddi aşma, aşırıya kaçma gibi şekillerde yorumlanmış ve bu sebeple et-Teftâzânî, eleştirilerin odağı olmuştur. Bk. Teftâzânî, Muhtaşarü’l-me ‘ânî, 6-7.

⁸⁶ Merâgî, ‘Ulümü’l-belâğa, 319; Atik, ‘İlmü’l-bedî’, 76; Aydın, Bedî’ İlmî, 313; Aydın, İbnü’l-Mu‘tez ve Belâgatçı Kişiliği, 170.

kâsesinden toprağında payı vardır)¹⁰⁰ şiirinin bir şatırtdır. Buradaki iktibâs, şiirden yalnızca bir bölüm alındığı için *nâkıs iktibâs* sanatı olarak değerlendirilmiştir.

6.2.4. Berâat-i İstihlâl: Müellifin eserine başlarken kitabın içeriğine ve başlıklarına üstü kapalı bir şekilde, işaret yoluyla göndermede bulunup, konuya dikkat çekerek başlaması sanatıdır.¹⁰¹ *Muhtaşarü'l-me 'ânî* dîbâcesi, bir bütün olarak berâat-i istihlâl sanatının örneğidir. et-Teftâzânî, dîbâcede dört kez 'الْبَيَانُ' kelimesini tekrar ederek *ilmü'l-beyân'a*; iki kez 'الْمَعَانِي' kelimesini zikrederek *ilmü'l-me'ânî'ye* işaret etmiştir. Ayrıca, *îzâh, i'câz, belâgat, fesâhat, berâ'at, kalb* kelimeleriyle belâgat ilminin terimlerine göndermede bulunmuştur. İki yerde *ihtisâr* kelimesini kullanarak kendi eseri olan *Muhtaşarü'l-me 'ânî'ye*; *Şerhu'l-kitâb* ifadesiyle ise *el-Muṭavvel* isimli eserine işaret etmiştir. *Delâ 'ilü'l-i 'câz, esrârü'l-belâga, telhîs, misbâh ve tibyân* kelimeleriyle, daha önce bu alanda telif edilmiş referans eserlere işaret ederek, okura eserin belâgat ilmi ile ilgili olduğu hissini vermiştir.

6.2.5. Hüsn-ü İntihâ: Müellifin yazısını güzel, anlaşılır, kulağa hoş gelen ve artık sona yaklaştığını bildiren ifadelerle ve duayla bitirmesi sanatıdır.¹⁰² et-Teftâzânî, dîbâceye etkili ve sanatlı bir üslupla başlamış, bu üslubu metnin tamamında devam ettirmiş ve benzer şekilde yazısını etkili ve sanatlı bir üslupla sonlandırmıştır. Özellikle son cümlelerini ' وَمِنَ اللَّهِ التَّوْفِيقُ وَالْهُدَايَةُ، ' وَعَلَيْهِ التَّوَكُّلُ فِي الْبِدَايَةِ وَالنِّهَايَةِ، وَهُوَ حَسْبِي وَنِعْمَ الْوَكِيلُ (Muvaffakiyet ve hidayet ancak Allah'tandır. Başlangıçta da, sonuçta da tevekkül ancak onadır. O, bana yetendir ve ne güzel vekildir)¹⁰³ duasıyla tamamlayarak, yazısını *hüsn-ü intihâ* sanatı ile sonlandırmıştır.

Sonuç

Dîbâceler, manzûm ve mensûr eserlerin girizgâhı niteliğindedir. Bir eserin okurla bulunduğu ilk yer olması münasebetiyle önemlidir. Eserin konusu, içeriği, üslubu, metodu gibi konular hakkında bilgi verir. Ancak, bu bilgiler verilirken okuru etkilemek ve eserin konularını çekici kılmak amacıyla belâgat ilmine ait söz sanatlarından faydalanılır. Dolayısıyla dîbâceler, içerisinde gizli ve aşikâr birçok sanatın bulunduğu metinlerdir. Bu sebeple, klasik belâgat eserleri üzerine yazılan şerhlere bakıldığında, ilk önce dîbâce kısmının şerh edildiği görülmektedir. Ayrıca, belâgat ilmi açısından zengin içeriğe sahip bir dîbâce, okurun zihninde yazarın belâgat ilmine ne denli vakıf olduğuna dair bir ön bilgi oluşturmaktadır.

Beyân ve bedî' ilimleri açısından incelediğimiz *Muhtaşarü'l-me 'ânî* adlı eserin dîbâce bölümüne bakıldığında, et-Teftâzânî'nin neredeyse her cümlede söz sanatlarına yer verdiği ve *berâat-i istihlâl* vecihlerinin tümünü gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, dîbâcede daha önce telif edilmiş olan *Delâ 'ilü'l-i 'câz, Esrârü'l-belâga, Telhîs, Misbâh ve Tibyân* gibi eserlere; *îzâh, i'câz, belâgat, fesâhat, berâ'at, kalb* kelimeleriyle belâgat ilminin terimlerine; *ihtisâr*

¹⁰⁰ Ali b. Muhammed b. Abbâs Ebû Hayyân et-Tevhidî, *el-Beşâ'ir ve'z-zehâ'ir*, thk. Vedâd el-Kâdî (Beyrut: Dâru Sâdir, 1408/1988), 1/121.

¹⁰¹ Cürcânî, *Mu'cemü'ta'ta'rifât*, 41; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 429.

¹⁰² Aydın, *Bedî' İlmi*, 384; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*, 437.

¹⁰³ Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me 'ânî*, 7.

kelimesiyle kendi eseri olan *Muhtaşarü'l-me'ânî*'ye; *şerhu'l-kitâb* ifadesiyle *el-Muṭavvel* eserine üstü kapalı bir şekilde işaret edilmiş ve böylece okura, eserin belâgat ilmi ile ilgili olduğu hissi verilmiştir. Bunlarla birlikte, isti'âre sanatının tüm çeşitlerine, çok sayıda teşbih, mecâz ve kinâye örneklerine, tıbâk, murâ'âtü'n-nazîr, tevriye, iltifât, telmîh gibi sanatlara; on dört yerde cinâs ve birçok yerde sec' sanatlarına; Kur'ân'dan ve şîirden alıntı yaparak iktibâs sanatına yer verilmiştir. Ayrıca, et-Teftâzânî içinde bulunduğu yaşam koşullarından, kendi ruh halinden, eseri telif ederken çektiği ve yer yer maruz kaldığı sıkıntılardan, belâgat ilmine ilginin azaldığından, güzel bir üslupla ve ta'riz yaparak yakınmıştır. Ardından, eserin meydana gelmesi ve ilim ehli arasında rağbet görmesiyle yaşam koşullarının iyileşmesinden bahsetmiştir. et-Teftâzânî, eserini Altın Orda Devleti hükümdarı Canıbeg Han'a hediye etmiş ve dîbâcede, hükümdardan aşırı mübâlağa içeren övgü dolu cümlelerle bahsetmiştir. Yaklaşık iki buçuk sayfalık dîbâce bölümünde, birçok konunun sanatlı, akıcı ve güzel bir üslupla işlenmesi ve işaret edilmesi, bir kez daha et-Teftâzânî'nin ne denli büyük bir belîğ ve edip olduğunu göstermektedir.

Hakem/Peer-review: Çift Taraflı Kör/Double Blind.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

İntihal/Plagiarism: Bu makale özel bir yazılımla taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir./This article has been scanned special software. No plagiarism detected.

Finansman/Funding: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır./The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları/Author Contributions:

Serkan Göktaş (%100)

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir./The author(s) has no conflict of interest to declare.

ORCID

Sefa Erkem: <https://orcid.org/0000-0002-3430-0162>

Kaynakça

- Abdülğanî, Eymen Emîn. *el-Kâfî fi'l-belâğa el-beyân ve'l-bedî' ve'l-me'ânî*. Kahire: Dâru't-Tevfikiyyeti li't-Turâsi, 2011.
- Arslan, Sami. "Hamdele-Salvele'nin Dili: Telifte Yetkinlik Aracı Olarak Berâ'etu'l-İstihlâller". *Osmanlı Araştırmaları* 57/57 (Haziran 2021), 283-318. <https://doi.org/10.18589/oa.959774>.
- Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed. *ed-Dürerü'l-kâmine fî a 'yâni'l-mi 'eti's-sâmine*. thk. Sâlim Krenkow el-Almânî. by: ts.
- Atîk, Abdulazîz. *İlmü'l-bedî'*. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyyeti, ts.
- Atîk, Abdulazîz. *İlmü'l-beyân*. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-'Arabiyyeti, 1405/1985.
- Aydın, İbrahim. *İbnu'l-Mu'tez ve Şiiri*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023.
- Aydın, İbrahim. *İbnu'l-Mu'tez ve Belâgatçı Kişiliği*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.
- Aydın, Mustafa. *Arap Dili Belagatında Bedî' İlmî ve Sanatları*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2018.
- Bulut, Ali. *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*. İstanbul: İfav Yayınları, 10. Basım, 2020.
- Bulut, Ali. *Belâgat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İfav Yayınları, 2. Basım, 2021.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *eş-Şihâh Tâcü'l-luğa ve şihâhu'l-'Arabiyye*. thk. Muhammed Muhammed et-Tâcir vd. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1430/2009.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Mu'cemü't-ta'rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fadîle, t.s.
- Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed. *Delâ 'ilü'l-i 'câz*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 3. Basım, 1413/1992.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Mısrî. *Tabakâtü'l-müfessirîn li'd-Dâvûdî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, t.s.
- Desûkî, Muhammed b. 'Arafe. *Kitâbü hâşiyeti'd-Desûkî*. thk. Abdülhamîd el-Hindâvî. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyyeh, 1428/2007.
- Ebû Hayyân, Ali b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî. *el-Beşâ 'ir ve'z-zehâ 'ir*. thk. Vedâd el-Kâdî. Beyrut: Dâru Sâdir, 1408/1988.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî. Medine: Mektebetü'l-'ulûmi ve'l-hikemi, 1417/1997.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed. *el-Mişbâhu'l-münîr fî garîbi's-Şerhi'l-kebîr li'r-Râfi 'î*. thk. Abdülazîm eş-Şinnâvî. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1397/1977.
- Güneş, Kadir. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları, 2021.
- Hamevî, Yâkût er-Rûmî. *Mu'cemü'l-üdebâ*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.

- Hânsârî, Muhammed Bâkır el-Mûsevî el-İsfahânî. *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l- 'ulemâ' ve's-sâdât*. thk. Seyyid Muhammed Ali. Tahran: Mektebetü İsmâiliyyân, h. 1390.
- Hâşimî, Seyyid Ahmed, *Cevâhirü'l-belâğa fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. thk. Yûsuf es-Sümeylî. Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyyeh, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâ-i'l-Kutubi'l-'Arabî, t.s.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr - Muhammed Ahmed Hasbullah - Hâşim Muhammed eş-Şâzeli. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- İbn Mu'tez, Ebü'l-Abbâs Abdullâh. *Kitâbü'l-bedî'*. thk. İrfân Mataracî. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfi, 1433/2012.
- Kazvînî, el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed. *Telhîşü'l-Miftâh*. thk. Muhammed Ali el-Hayriyye. Pakistan: Mektebetü'l-Büşra, 1431/2010.
- Keskin, Mustafa. *Nahiv İlminde Vâdih Türü Eserler ve ez-Zübeydî'nin Kitâbü'l Vâdih Adlı Eseri*. Ankara: İlâhiyât, 2020.
- Merâgî, Ahmed Mustafa. *'Ulûmü'l-belâğa el-beyân ve'l-me'ânî ve'l-bedî'*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1414/1993.
- Mustafa, İbrâhîm vd. *el-Mu'cemü'l-vasîf*. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.
- Ramazanoğlu, Abdulhamid. *Sa'dü'd-Din Teftâzânî'nin "Şerhu Miftâhi'l-'Ulûm" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili (Meânî Bölümü)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Sekkâkî, Sirâcü'l-Milleti ve'd-dîn Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Ali. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Na'îm Zerzûr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Sibeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kahire: Mektebetü'l-Hânicî, 3. Basım, 1408/1988.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *el-Bedrü't-ţâli' bi-meḥâsini men ba'de'l-ḳarni's-sâbi'*. thk. Muhammed b. Muhammed Yahyâ el-Yemenî. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Ebü'l-Kâsım. *el-Mu'cemü'l-evsaṭ*. thk. Târik b. İvazullah-Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî. Kahire: Dâru'l-Harameyn, ts.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa b. Halîl Ebü'l-Hayr 'İsâmüddîn. *eş-Şekâ' iḳu'n-nu'mâniyye fî 'ulemâ' id-devleti'l-'Osmâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, t.s.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn. *el-Makâşid*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn. *Muhtaşarü'l-me'ânî*. Beyrut: Daru'l-Fikr, h. 1411.
- Üzgör, Tahir. *Türkçe Dîvân Dîbâceleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn, 15. Basım, 2002.